

ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

INSTITUTE OF LEGAL LIABILITY IN THE MIDDLE AGES

Максимюк О.Д., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри теорії права та прав людини

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Грекул-Ковалик Т.А., к. ю. н., асистент,
асистент кафедри теорії права та прав людини

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена дослідженню інституту юридичної відповідальності у період Середньовіччя, зокрема його становленню у період Раннього Середньовіччя. Розкрито зміст інституту юридичної відповідальності під час Високого Середньовіччя та простежено еволюцію юридичної відповідальності у період Пізнього Середньовіччя. В цілому у науковій статті проаналізовано функціонування інституту юридичної відповідальності у період Середньовіччя через основну його форму – покарання.

Середньовічна історіософія юридичної відповідальності – це уявлення, які ґрунтуються на певних регулятивних засадах, завдяки яким феномен юридичної відповідальності в період з 5 по 16 століття досліджується щонайменше з двох різних точок зору. Зокрема, опираючись на тезу про злу або добру природу людини, можна побудувати протилежні теорії юридичної відповідальності в зазначений час. В одному випадку перевага буде надаватися концепціям, які опираються на поняття покарання, а в другому випадку – на концепцію, в основу якої покладено ідею виправлення особи, попередження злочину тощо.

Стверджується, що під час Раннього Середньовіччя зародилася ідея покарання, яка витіснила притаманний для «варварських правд» погляд про юридичні наслідки злочину як акт приватної помсти потерпілого, що може бути замінений грошовою винагородою (вергельдом). Ще однією тенденцією було намагання встановити відповідність між тяжкістю злочину і покаранням. Метою останнього все частіше почали вважати залякування, внаслідок чого покарання у багатьох випадках були дуже жорстокими. Окрім того у середньовічному праві існувала юридична відповідальність без вини, втім деякі законодавчі збірники містили й прогресивні ідеї: відповідальність співучасників, обставини, які пом'якшували та обтяжували відповідальність і т. п.

Ключові слова: юридична відповідальність, покарання, злочин, Середньовіччя.

The article is dedicated to the study of the institution of legal liability in the Middle Ages, particularly, its formation in the early Middle Ages. The content of the institution of legal liability during the High Middle Ages is revealed, and the evolution of legal liability during the Late Middle Ages is observed. In general, the scientific article analyses the functioning of the institution of legal liability in the Middle Ages via its main form – punishment.

The medieval historiosophy of legal liability is a conception based on certain regulative principles, due to which the phenomenon of legal liability between the 5th and 16th centuries is examined from at least two different perspectives. In particular, relying on the thesis about the evil or good human nature, it is possible to build opposite theories of legal liability at the specified time. In one case, preference will be given to concepts based on the concept of punishment, and in the second case, to the concept based on the idea of correction of the person, prevention of crime, etc.

It is claimed that during the Early Middle Ages, the idea of punishment arose, which supplanted the 'barbarian truths' view of the legal consequences of a crime as an act of private revenge by the victim, which could be replaced by a monetary reward (a wergeld). Another tendency was the attempt to establish a correspondence between the gravity of the crime and the punishment.

The purpose of the latter was increasingly considered to be intimidation, as a result of which the punishment in many cases was extremely cruel. Additionally, in medieval law, there was legal liability without fault, although, some legislative collections also contained progressive ideas: the responsibility of accomplices, aggravating and mitigating circumstances, etc.

Key words: legal liability, punishment, crime, Middle Ages.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства невід'ємно пов'язаний із системою засобів впливу на суб'єктів суспільних відносин з метою забезпечення стабільності розвитку цього суспільства. Поява та функціонування права, держави безпосередньо пов'язані з трансформацією соціальних засобів примусу, у тому числі й різновидів соціальної відповідальності, що виявляється в появі юридичної відповідальності, яка є особливою формою державно-владного примусового впливу на розвиток суспільства. Проблематика юридичної відповідальності традиційно є однією із ключових у правовій науці, що не втрачає своєї актуальності і на сьогодні. Варто зазначити, що в сучасних умовах розвитку права та державності до питань юридичної відповідальності значно зростає інтерес як серед науковців, так і серед юристів-практиків, що пояснюється особливостями сучасної соціально-економічної ситуації в Україні, яка характеризується всебічними змінами в суспільному житті в цілому та у правовій сфері особливо.

При дослідженні будь-якого правового явища доречним стає вивчення питання щодо його походження та тенденцій його розвитку, а це дозволяє виявити та розкрити сутність правового явища та дослідити це явище у дина-

міці у певний історичний період. Здійснюючи дослідження історичного процесу розвитку інституту юридичної відповідальності, можливо виявити певні його передумови, фактори впливу, спрогнозувати виникнення правових наслідків як результату цього впливу. Вивчення та застосування історичного досвіду створює підґрунтя для створення ефективного законодавства у цій сфері.

Аналіз наукових досліджень. Значний здобуток у дослідженні юридичної відповідальності в історико-теоретичному аспекті внесли такі відомі вчені, як К. В. Басін, В. А. Бачинін, Ч. Беккарія, Л. М. Бостан, С. К. Бостан, Г. В. Ф. Гегель, В. П. Глиняний, В. К. Гришук, О. Г. Данильян, А. А. Козловський, Д. М. Лук'янець, В. С. Макаручак, М. В. Никифорак, Н. М. Оніщенко, М. І. Панов, Б. Й. Тищик, Г. І. Трофанчук та інші.

Метою статті є комплексний аналіз інституту юридичної відповідальності у період Середньовіччя, зокрема аналіз історіографії та джерел дослідження середньовічного інституту юридичної відповідальності; дослідження процесу становлення інституту юридичної відповідальності у період Раннього Середньовіччя; розкриття особливостей інституту юридичної відповідальності у період Високого Середньовіччя; характеристика

розвитку юридичної відповідальності у період Пізнього Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Спробуємо розкрити становлення інституту юридичної відповідальності у період Раннього Середньовіччя через основу його форму – покарання. Покарання як соціальний інститут має давнє походження. З моменту виникнення людських спільнот та соціальної взаємодії з'являється необхідна потреба в їх нормативному регулюванні і як наслідок, – в охороні установленого порядку від порушень. Причому переважна більшість норм первісного суспільства мало заборонно-охоронний характер. В результаті розпаду первісно-общинного ладу стали поступово формуватися специфічні способи соціального управління, які виступили проміжними утвореннями між нормами первісно-общинного ладу та правом. Оскільки покарання відноситься до минулого, воно представляється оплатою, помстою, актом більш рефлексивним, ніж доцільним, держава примушується до нього самими властивостями людської особистості або неодмінними законами співжиття, воно складає більш-менш неухильний обов'язок держави; оскільки покарання відноситься до майбутнього, воно є засобом для досягнення відомих цілей, розглядається як реалізація права держави, якими останнє має користуватися за розумними підставами.

Відповідно до цього концепції про зміст і цілі каральної діяльності зводяться до двох основних груп: теорій, звернених до минулого і які бачать в покаранні виключно оплату за вчинене посягання на правопорядок, за вчинене злочинцем зло (теорія відплати), і теорій, звернених до майбутнього і бачать в покаранні не тільки викликаний, але і обумовлений злочинним діянням прояв доцільної діяльності держави (теорія корисності).

Цікавим прикладом застосування юридичної відповідальності у період раннього Середньовіччя є правова пам'ятка франків – Салічна правда, більша частина статей якої присвячена, якщо використовувати сучасну термінологію, злочинам і покаранням.

У той же час у Салічній правді вже містилася відповідальність навіть за відсутності вини, коли, наприклад, покаранню підлягають усі, хто був на місці гвалтування жінки «гуртом», якщо вони були у цьому «гурті» і не знали про скоєння насилля (XIII, 10, приб. 5). Співучасник, який здійснив замах на злочин, чи просто особа, яка має намір вчинити злочин, каралися, як правило, менш суворо, ніж виконавець злочину. Разом з тим особа, яка підбурювала до крадіжки чи вбивства за допомогою підкупу, каралася суворіше, ніж виконавець злочину (XXVIII, 1–3).

Говорячи про покарання, слід відзначити чітко намічену тенденцію майже повної заміни штрафами усіх старих покарань родового устрою. Штраф мав запобігти кровній помсті, самосуду, тривалим суперечкам серед франків, небажаність яких посилювалася їх відносною нечисленністю серед підкорених галло-римлян. Деякі статті Салічної правди прямо давали відсіч самосуду, наприклад, каралася спроба самовільно увести чужу худобу, яка спричинила потраву поля, відібрати свою тварину у власника без суду у разі «переслідування по сліду» злодія.

«Варварські правди» не сприйняли норм пізньоримського кримінального права з їх широким застосуванням смертної кари, що було пов'язано з іншими, ніж у римлян, цілями і завданнями покарання.

Колективна відповідальність роду зберігалася поряд з колективною відповідальністю громади. Капітулярій I говорить про це із посиланням на давній звичай. При вчиненні майнових злочинів поряд зі штрафом вимагалася відшкодування вартості вкраденого та інших збитків. Про просте відшкодування збитків йшлося, зокрема, у разі вбивства чи побиття раба. Цей збиток розцінювався в 1 і 1/3 сол., якщо раб після побиття протягом 40 днів залишався непридатним. За нанесення тілесних ушко-

джень вільному злочинцеві поряд із штрафом мав відшкодувати витрати на лікування [1, с. 376].

Якщо характеризувати історико-теоретичні аспекти юридичної відповідальності у системі права Франції за часів Раннього Середньовіччя, то у сфері кримінального права на ранньому етапі розвитку Французької держави ще зберігалися риси, характерні для «варварських правд». Однак при наступному розвитку феодалізму змінилися погляди на характер і юридичні наслідки злочину. Зародилася ідея покарання, яка витіснила притаманний для «варварських правд» погляд про юридичні наслідки злочину як акт приватної помсти потерпілого, що може бути замінений грошовою винагородою (вергельдом). І король, і феодалі, здійснюючи владу над населенням сеньйорій, проповідували ідею, що будь-який злочин – це порушення громадського порядку і, відповідно, він мусить бути покараний. Покарання – це помста, але не лише і не стільки потерпілого, а й сеньйора чи короля за порушення миру.

Ще однією тенденцією було намагання встановити відповідність між тяжкістю злочину і покаранням. Метою останнього все частіше почали вважати залякування, внаслідок чого покарання у багатьох випадках стали дуже жорстокими, зокрема за злочини, які тоді вважались тяжкими, – бунт, повстання, зрада, ересь, фальшування монет та ін.

Розширилося коло злочинів, віднесених до «королівських справ», різко зменшилося тих, за які карали штрафом. Підставою для відповідальності була вина, хоча часто (при тяжких злочинах) притягували до відповідальності й близьких родичів злочинця. Невідворотність покарання призводила до того, що процеси влаштовувались навіть над тваринами [2, с. 134].

У середньовічному кримінальному праві Франції допускалася кримінальна відповідальність без вини. Так, у королівських законах за деякі політичні злочини передбачалася колективна відповідальність членів міських корпорацій, а також членів сім'ї злочинця, у тому числі його дітей. Законодавство і кутюми в принципі знали поняття неосудності, тобто нездатності людини через психічний розлад усвідомлювати значення своїх дій. Глава 30 кутюмів Бовезі була присвячена злочинам і покаранням. Головною метою покарання були розплата та залякування [3, с. 87].

У кримінальному праві Франції чітко проявилася і така специфічна середньовічна риса, як явна невідповідність тяжкості покарання характеру злочину. Вона посилювалася сваволею королівських суддів, які особливо зловживали конфіскацією майна, що викликало велике невдоволення французької буржуазії, передові ідеологи якої піддали в XVII ст. нищівній критиці всю систему дореволюційного кримінального права [1, с. 375–376].

В історії відомі випадки, коли відповідальність несли не тільки окремі індивіди, але і спільноти (наприклад, громада), тварини і навіть предмети. Наприклад, в Греції за законом Солоні покаранню піддавалися тварини, а в 1405 році у Франції до повішення був засуджений бик, який забодав людину. Остання страта тварин здійснена в Словенії в 1864 р. у період Нового часу. Також в Середньовіччі до покарання засуджувалися предмети (камінь, що повалився на голову; дзвін, який закликав до бунту, і т. п.) [4].

Відповідальність наставала за найрізноманітніші дії, бездіяльність і взагалі без будь-якої провини. У стародавній Русі за «Руською Правдою» на ганьбу і розграбування віддавалася родина розбійника. Так званих дику віру платили всі члени громади, на території якої знаходили убитого. У Римі умертвляли всіх рабів за вбивство домовладки. Заходи відповідальності нерідко мали характер членоушкодження (відрубання рук, ніг, тілесні покарання, таврування і т. п.).

Відповідальність наставала і за ідеї, висловлювання, родинні стосунки з злочинцем і т. д. Згадаймо середні

століття і багаття в Західній Європі, на яких спалювали відьом, чаклунів.

Дослідження особливостей інституту юридичної відповідальності у період Високого Середньовіччя можна почати із характеристики правових джерел Німеччини в цей період.

Постанови центральних органів Німецької імперії в XI–XII ст. мали своєю основною функцією підтримку «земського миру». Відповідно загальноімперське право традиційно містило в основному кримінально-правові норми.

Статути миру вимагали, щоб потерпілі не вершили самосуду, а зверталися до суду для вирішення справ «по справедливості відповідно до розумних звичаїв земель». Порушення цього принципу як з боку потерпілих, так і з боку суддів каралося як мінімум штрафом, тому що «де закінчується влада права, панує жорстока сваволя». Незаконна помста без звернення в суд, порушення перемир'я, укладеного перед судом, захоплення майна в забезпечення боргу без дозволу судді могли привести до оголошення винного «поза законом». Разом з тим самосуд (з дотриманням визначених правил) вважався законним, якщо сторони не були задоволені судовим рішенням.

Принципи юридичної відповідальності (покарання) визначалися характером злочину і злочинця. Враховувалися «зухвалість» злочину, а також рецидив. За майнові правопорушення покладалося в основному відшкодування збитку. Співучасники каралися аналогічно злочинцеві.

Якщо досліджувати історико-теоретичні аспекти юридичної відповідальності в англійському законодавстві, то необхідно зазначити, що в цей період англосаксонське законодавство розрізняло дві основні категорії злочинів. До першої відносились так звані публічні злочини, що стосувались інтересів держави, церкви, всього суспільства, до другої – приватної особи чи її кровних родичів. Злочини першої категорії, у свою чергу, поділялися на такі, від яких можна було відкупитись штрафом, і такі, що каралися смертю, калічницькими чи тілесними покараннями. Категорія злочинів, де порушувались інтереси окремої особи, карались переважно штрафами (але не тільки). За вбивство вільної людини платився вергельд (головним кровним родичам або сім'ї). Розмір вергельда залежав від соціального стану вбитого: за вільного – 100 шилінгів, літа (напіввільного) – від 40 до 80 шилінгів, раба – шість шилінгів його панові. Дуже довго зберігалася і кровна помста. Ще в XI ст. вбивцю міг видати свій рід кровним родичам потерпілого. Якщо ж його свій рід не видавав, то між обома родами (общинами) наставала ворожнеча і взаємна помста.

Згодом королі чинили спроби обмежити або ліквідувати кровну помсту. В судебнику Альфреда Великого записано, що не можна чинити кровної помсти щодо осілої, вільної, якщо не дійти з нею певної угоди.

Після завоювання Британії нормандцями у кримінальному праві виникли численні колізії між обома системами. Існувала сваволя та плутанина при визначенні судами покарань за подібні злочини. При призначенні покарань проводилася відкрита станова та національна дискримінація. До XII ст. не існувало чіткої уяви про намір (вину) як основу (підставу) відповідальності.

Від початку XII ст. під впливом римського та канонічного права утверджувались погляди про наявність вини як підстави відповідальності. Це було зафіксовано і в статуті Генріха I 1118 р. на розуміння вини великий вплив мали праці видатних правознавців. Так, за Брактоном, якщо хтось вчинив недозволену справу, то ніс відповідальність за всі наслідки. Але коли правопорушення (навіть вбивство) вчинено з необережності, то вбивця може безумно розраховувати на помилування короля. Від початку XIV ст. англійське кримінальне право виходило зі засади, що особи душевнохворі за свої дії не несли відповідальності, як і особи у випадку самозахисту [2, с. 312–313].

З розвитком та удосконаленням суспільних відносин, форм та механізмів їх юридичного закріплення та оприлюднення великого значення в різних правових системах починають набирати певні джерела права [5, с. 3]. Спробуємо це проілюструвати, застосовуючи аналіз системи джерел кримінального права, що регулюють відповідно кримінально-правову відповідальність.

У Середні віки досить сильними були традиції кровної помсти, які співіснували з викупами, а держава виступала посередником, що слідкував за виконанням норм звичаєвого права. У різних князівствах Німеччини кримінальне право застосовувалося на принципах Кароліни. Кароліна – це звід законів, виданих у 1532 р., що містять норми про злочини та покарання. На її основі утворюється загальне німецьке кримінальне право. У цьому зводі законів точне визначення одержує злочинне діяння, є підходи до розмежування злочину та проступку, який відповідно зумовлює меншу відповідальність.

Відповідальність за вчинення злочину за «Кароліною» наставала, як правило, при наявності провини – умислу або необережності. Однак феодальне карне право Німеччини нерідко встановлювало відповідальність і без вини, за провину іншої особи («об'єктивне зобов'язання»). Крім того, застосовувалися методи устанавлення винуватості часто спричиняли осуд невинної людини.

Обставини, що виключають покарання, докладно викладаються в «Кароліні» на прикладі убивства. Так, відповідальність за убивство не наставала у випадку необхідної оборони, при «захисті життя, тіла і майна третьої особи», затримці злочинця з обов'язку служби й у деяких інших випадках. Убивство в стані необхідної оборони вважалося правомірним, якщо убитий був нападник зі смертельною зброєю і якщо піддався нападу не міг ухилитися від нього. Посилання на необхідну оборону виключалися при законному нападі (для затримання злочинця) і при вбивстві, скоєному після припинення нападу, у ході переслідування нападника. Судебник наказував проводити ретельний розгляд кожного конкретного випадку необхідної оборони, оскільки правомірність її повинен був доводити сам убивця, а неправомірність спричиняла покарання.

«Кароліна» передбачає і деякі пом'якшувальні обставини. До них відносилися відсутність наміру («незручність, легкомудство і непередбачливість»), здійснення злочину «у запальності і гніві». Пом'якшувальними обставинами при крадіжці вважались малолітній вік злочинця (до 14 років) і «прямий голодний нестаток». Набагато більш численними є обтяжуючі провини обставини: публічний, зухвалий, «зловмисний» і блюзнірський характер злочину, повторність, великий розмір збитку, «дурна слава» злочинця, здійснення злочину групою осіб, проти власного пана і т. п. [6, с. 199–200].

Серед джерел середньовічного права, які регулювали інститут юридичної відповідальності вагоме місце посідало канонічне право. Особливістю його було те, що воно не мало чітко окреслених джерел і зрозумілих та недвозначних тлумачень. Церковні суди, які встановлювали відповідальність, керувалися вченнями апостолів, висловлюваннями релігійних авторитетів, постановами церковних соборів, цитатами з Біблії тощо.

Велику роль в історії європейського права відіграла рецепція римського права. У Німеччині та Франції римське право набуло сили закону, успішно конкуруючи з місцевими звичаями та національним правом. У XI–XII ст. в Італії починає формуватися корпоративне міське право. Міські республіки досить рано здобули право на власний розсуд. Судочинство здійснювала, зазвичай, посадова особа з числа міської адміністрації. Згодом у містах Німеччини, Франції купецькі гільдії, ремісничі цехи мали свої суди і самі здійснювали судочинство у власній сфері. Різновидом міського право було магдебурзьке, гамбурзьке, кельнське право [7, с. 142–143].

Висновки. Середньовічна історіософія юридичної відповідальності – це уявлення, які ґрунтуються на певних регулятивних засадах, завдяки яким інститут юридичної відповідальності в період з 5 по 16 століття можна дослідити щонайменше з двох різних точок зору. Зокрема, опираючись на тезу про злу або добру природу людини, можна побудувати протилежні теорії юридичної відповідальності в зазначений час. В одному випадку перевага буде надаватися концепціям, які опираються на поняття покарання, а в другому випадку – на концепцію, в основу якої покладено ідею виправлення особи, попередження злочину тощо.

На основі дослідження процесу нагромадження та розвитку історичних знань про функціонування інституту юридичної відповідальності в період Середньовіччя (історіографічний підхід) та аналізу відповідної джерельної бази можна зробити наступні висновки:

по-перше: в історіографії виникнення та функціонування інституту юридичної відповідальності в період середньовіччя можна виявити наступні принципи та тенденції: а) опора на засади, які мають регулятивне значення (наприклад, вибір між доброю та злою поведінкою як вихідним концептом для побудови відповідного розуміння юридичної відповідальності); б) напрямок поступової відмови від схоластично-історіографічного підходу, який полягав в тому, що акцент робився на авторитетні висловлювання попередників, з переходом, з одного боку, до опори на інші об'єктивного характеру фактори, наприклад,

розвиток міст, посилення духу вольнолюбства тощо, а з іншого боку, з переміщенням уваги до формування суб'єктивістських підходів до аналізу проблем, пов'язаних з юридичною відповідальністю;

по-друге: джерельну базу дослідження становлять витяги із першоджерел дослідження, таких як рецепція римського права, Салічна правда, інші варварські правди, канонічне право, кутюми, Кароліна, судєбники та інші, а також інтерпретації авторами, які жили в цей період, а також науковцями, які працювали над цією проблематикою після завершення Середньовіччя аж до наших днів (Ч. Беккарія, Гегель, Кант, Ш. Л. Монтеск'є, В. П. Глиняний, М. В. Никифорак, Н. М. Оніщенко, Б. Й. Тищик, Г. І. Трофанчук та ін.);

по-третє: у праві деяких європейських країн чітко проявилася і така специфічна середньовічна риса, як явна невідповідність тяжкості покарання характеру злочину, а також з'явилася тенденція майже повної заміни штрафами усіх старих покарань родового устрою. Штраф мав запобігти кровній помсті, самосуду, тривалим суперечкам між населенням;

по-четверте: деякі середньовічні правові пам'ятки містили норми про настання відповідальності за вчинення злочину при наявності провини – умислу або необережності. Втім, в деяких країнах нерідко встановлювалася відповідальність і без вини, за провину іншої особи («об'єктивне зобов'язання»). Крім того, застосовувалися методи установлення винуватості, що часто спричиняло засудження невинної людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глиняний В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / 5-те вид., перероб. і допов. К. : Істина, 2005. 768 с.
2. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) : навч. посібн. / За ред. проф. Б. Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 696 с.
3. Никифорак М. В., Максимюк О. Д. Історія європейського права: Методичні матеріали до семінарських занять з історії європейського права. Чернівці : Черн. нац. ун-т, 2019. 348 с.
4. URL: <http://ombudsmannao.ru/rights/lection.php>
5. Оніщенко Н. М. Юридична відповідальність: теоретичний аналіз та практичні виміри. *Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки*. Вип. 42. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 3–11.
6. История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н. А. и проф. Жидкова О. А. М. : Издательство НОРМА, 1996. 480 с.
7. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник. К. : Юрінком Інтер, 2006. 400 с.